

Abhaasia eestlaste evakueerimine 1992. aastal: kas koju pöördumine või siirdumine võõrsile?

Aivar Jürgenson*

Sügisel 1992 evakueeris Eesti riik Abhaasiast sõja jalust suure osa sealsetest eestlastest. Märginuline oli see protsess mitmes mõttes. Esiteks oli tegemist taasiseseisvunud Eesti Vabariigi esimese humanitaarmissiooniga.¹ Teiseks oli eestlaste põgenemine Abhaasiast eesti migratsiooniloo kõige hiljutisem massipõgenemine. Kolmandaks andis päästeoperatsioon arutlusainet teemal, missugune on ja peaks olema emamaa suhe diasporaas elavatesse kogukondadesse. Või nagu kirjutati ajakirjanduses mõni aasta hiljem – taasiseseisvunud Eesti Vabariik sai selle konflikti ajal esmakordselt võimaluse näidata, et „rahvusriik on võimeline oma lähikondseid aitama“². Niisiis tekkis ootamatult vajadus repatrieerimispoliitika kiireks väljatöötamiseks. Repatrieerimine teeb vajalikuks evakueeritute kohanemistingimuste loomise ja eeldab integratsioonipoliitika olemasolu – ka sellest aspektist andsid tollased sündmused materjali diskussiooniks.

Teemat käsitleti toona ja on käsitletud ka hiljem Eesti ajakirjanduses, asjaosalised on kirjutanud mälestusi ja jaganud suulisi intervjuusid. Käesolevas artiklis rekonstrueeritakse toonaseid sündmusi erinevate osaliste, nii evakueerijate kui evakueeritute tunnistuste põhjal, vaadeldakse, mis põhjustel ja kelle initsiatiivil toonane eestlaste evakuatsioon Abhaasiast aset leidis ja mis olid eri osapoolte tegutsemise motiivid. Lõpuks analüüsitakse evakueeritute kohanemisprotsesse Eestis ja küsitakse: kuhu põgenenud/evakueeritud eestlased siis ikkagi jõudsid?

Evakuatsiooni mõistest

Evakuatsiooni on määratletud kui riiklikku abinõud, mis on suunatud vahetule hädaolukorra lahendamisele elanikkonna lühiajalise ümberasustamise teel. „Lühiajaline“ tähendab siin eelkõige seda, et hädaolukorra taandumise järel eeldatakse inimeste endisse elukohta tagasipöördumist.³

Suur osa evakuatsioonidealastest kirjandusest puudutab reageeringuid loodusõnnetustele – vaatluse all on, kuidas ja millistel kaalutlustel viiakse inimesi hädaolukorrast eemale. Näiteks orkaanid, mille lähenedes inimasustusele tuleb ametivõimudel langetada kiireid otsuseid: kas ja kui, siis millal alustada ohupiirkonnast inimeste evakueerimist. Nappide tundide jooksul langetatavate otsuste aluseks võetakse enamasti ilmaprognoosid, mis teadagi pole eksimatud. Ühel kaalukaasil on riskid inimestele, teisel riskid teha valehäirete tõttu liigseid rahalisi

* Aivar Jürgenson (1969), PhD, Tallinna Ülikooli Humanitaarteaduste Instituut, Narva mnt. 25, 10120 Tallinn; aivar.jurgenson@tlu.ee

¹ M. Iila. Eesti esimene humanitaarmissioon. – H. Sabbo. Eestlased XX sajandist. Tallinn: H. Sabbo. 2017, lk. 447.

² T. Jõgeda. Abhaasiast sõjapakku. – Eesti Ekspress, 30.05.1997, nr. 22. Eesti Ekspressi lisa Areen, lk 4.

³ J. Oltmer. Krieg, Migration und Zwangsarbeit im 20. Jahrhundert. – Zwangsarbeit im Europa des 20. Jahrhunderts. Bewältigung und vergleichende Aspekte (hrsg. von Hans-Christoph Seidel, Klaus Tenfede). Essen, 2007, lk. 132.

kulutusi.⁴ Analoogsed valikud on asjaosalistel maavärinate, vulkaanipursete, üleujutuste jt. looduslike kataklüsmide korral.

Evakuatsiooni võib ajendada ka vaenutegevus – ähvardava genotsiidi eest, sõjategevuse puhkemise ohu eest, sõja ajal ja pärast sõda on inimesi evakueeritud kriisipiirkonnast kaugemale. Sageli leiavad need kaks – evakuatsioon ja põgenemine – aset paralleelselt ja kõrvuti.

ÜRO Põgenikeameti humanitaaroperatsioonide käsiraamatust võib lugeda: „Humanitaarabi tuleb pakkuda ilma selektsioonita. Pääste peab vastama kõikide kannatavate indiviidide ja gruppide vajadustele, sõltumata nende kodakondsusest, poliitilistest või ideoloogilistest seisukohtadest, rassist, usust, soost või etnilisest kuuluvusest.“⁵

Samas võib tuua palju näiteid, kuidas evakueerimisel järgitakse siiski teatavaid selektiivseid kriteeriume. Osalt võib seda õigustada kriisi spetsiifika. Näiteks kui looduskatastroofid ohustavad valimatult kõiki, siis sõdades võivad teatud elanikkonnagrupid olla teistest rohkem ohustatud. Nii evakueeritakse looduskatastroofide puhul üldjuhul kogu elanikkond, sõjaliste konfliktide või muu vaenutegevuse puhul võib evakuatsioon puudutada mõnd konkreetset inimgruppi. Nõukogude Eestist evakueerusid 1941. aastal punategelased – nii Nõukogude Liidust Eestisse saadetud kommunistid kui ka kohalikud kollaborandid. Olles teadlikud natside agressiivsest antisemitismist, evakueerus Eestist suur osa juutidest. Sama toimus teistes Nõukogude Liidu läänepoolsetes piirkondades.⁶ Iisraeli ametnikud aitasid nn. Rápase sõja aastail (1976–1983) Argentinast lahkuda mitmesajal juudil Iisraeli.⁷ Etnilise kriteeriumi kõrval võidakse evakueerimisel lähtuda ka näiteks soolisest. Sõjatsoonidest evakueeritakse sageli eelkõige naised ja lapsed. Uurimustes on küll näidatud, et rohkem võivad sõjaolukorras olla vaenlase poolt ohustatud hoopis mobilisatsiooniealised mehed potentsiaalsete vastastena,⁸ kuid evakuatsioonioperatsioonide läbiviijad eeldavad sageli stereotüüpselt, et ohustatud on n.-ö. nõrgemad elanikkonnasegmendid.

Etnilisel alusel evakueeritakse sageli diasporaagruppe emamaa võimude poolt. Rannarootslaste evakueerimisest Eestist Rootsi teame Teise maailmasõja kontekstis, samasse rubriiki kuulub aga ka siinses artiklis käsitletav Abhaasia eestlaste evakueerimine Eestisse. Diasporaagruppide evakueerimine seostub paljudel juhtudel mõistega „repatrieerumine“. Tõsi, definitsiooni kohaselt tähendab evakueerimine lühiajalist kriisipiirkonnast ümberasumist seniks, kuni oht möödab – on ju kasutusel ka mõiste „reevakueerimine“ ehk evakueerunute tagasipöördumine endisesse elukohta. Kuid praktikas tähendab diasporaagruppide evakuatsioon emamaale sageli siiski alalist ümberasumist. See toob teemakohasesse retoorikasse poeetilised mõisted, nagu „eesisade maa“, „ajaloolised juured“ jm., jättes sageli arvestamata põlvkondi kestnud võõrsil elamise, diasporaa ja emamaa ühiskondade mentaliteedierinevuse jt. kohanemist raskendavad asjaolud.

Gruusia-Abhaasia sõja algus ja sellega kaasnenud evakuatsioonid

Gruusia-Abhaasia sõda oli oma olemuselt etniline konflikt – tsaariajal alanud ja Nõukogude ajal jätkunud grusiinide ulatuslik kolonisatsioon Abhaasiasse tekitas põliselanikest abhaaside

⁴ E. Regnier. Public Evacuation Decisions and Hurricane Track Uncertainty. Source. – Management Science, Vol. 54, No. 1 (Jan., 2008), lk. 16–17.

⁵ A UNHCR Handbook for the Military on Humanitarian Operations. 1995, lk. 7. <http://www.unhcr.org/afr/3d5122884.pdf>.

⁶ On küll ka väidetud, et juutide päästmiseks polnud Nõukogude Liidu juhtkonnal spetsiaalset plaani. Vt. B.-C. Pinchuk. Was There a Soviet Policy for Evacuating the Jews? The Case of the Annexed Territories. – Slavic Review, Vol. 39, nr. 1 (Mar., 1980), lk. 44–55.

⁷ M. Sznajder, L. Roniger. From Argentina to Israel: Escape, Evacuation and Exile. – Journal of Latin American Studies, Vol. 37, nr. 2 (May, 2005), lk. 376.

⁸ R. Charli Carpenter. ‘Women and Children First’: Gender, Norms, and Humanitarian Evacuation in the Balkans 1991–95. – International Organization, Vol. 57, nr. 4 (Autumn, 2003), lk. 661–694.

ja immigrantidest grusiinide vahel etnilisi pingeid, mis vallandusid Nõukogude Liidu lagunemise ajal avalikuks konfliktiks. 23. juulil 1992 võttis Abhaasia Ülemnõukogu vastu otsuse muuta Abhaasi ANSV 1978. aasta põhiseadust ja minna üle 1925. aasta põhiseadusele, milles Abhaasiat käsitati Gruusia NSV-ga liidulepingus oleva suveräänse liiduvabariigina ja mitte Gruusia autonoomse osana. Abhaasia ANSV nimetati ümber Abhaasia Vabariigiks. Tbilisis kuulutati see otsus õigustühiseks.⁹ 14. augustil sisenesid Gruusia väed Abhaasia territooriumile. Maitsi liiguti pealinna Suhhumi peale, mis vallutati 16. augustil, rünnakut toetas meredessant Tsandrõpsi, mille tagajärjel hõivati piirkond vastu Venemaa piiri. Sõda kestis pisut rohkem kui aasta ja tõi kaasa ulatuslikke demograafilisi muutusi Abhaasias. Grusiinide eest põgenenute arvuks on esitatud 200 000 Abhaasia elanikku.¹⁰ Sõja lõpus ja järel lahkus Abhaasiast teist sama palju või rohkemgi, peamiselt grusiinid.¹¹ Mõlemad sõja osapooled, nii abhaasid kui ka grusiinid süüdistavad teineteist etnilise puhastuse korraldamises.¹²

Grusiinide lahkumine Abhaasiast on selle sõja retseptioonis kõige rohkem tähelepanu pälvinud rahvastikuliikumine – abhaaside poolt tagasi vallutatud aladelt põgeneti peamiselt Gruusiasse. Paljudel juhtudel saab rääkida evakatsioonist – seda aitasid lisaks Gruusia vägedele korraldada ka venelased.¹³ On kirjutatud grusiinide osalt sunniviisilisest, osalt vabahtlikust evakueerimisest.¹⁴

Need evakatsioonid leidsid aset sõja lõpus, kui oli selge, et grusiinid sõja kaotavad. Kuid esimesed evakueerimisoperatsioonid toimusid juba sõja alguses. Esmalt asus Venemaa Abhaasiast evakueerima vene puhkajaid.¹⁵ Peagi pärast seda alustas Juudi Agentuur juutide evakueerimist Abhaasiast Iisraeli, 1993. aasta augustis evakueeris Kreeka valitsus Kreekasse Abhaasia kreeklasi. Juute evakueeriti emamaale 200, kreeklasi üle tuhande – suurem osa neist, kes Abhaasias elasid.¹⁶ Nii juudid kui ka kreeklased evakueeriti Abhaasiast laevadega. Tagantjärele võib öelda, et juudi diasporaa Abhaasias oli evakatsiooniga määratud hääbumisele – enamik lahkunutest ei pöördunud hiljem Abhaasiasse tagasi. Ka kreeklastest ei pöördunud valdav enamik hiljem tagasi, kuigi suurem osa neist olevat esialgu arvanud, et lahkumine on ajutine.¹⁷

Kreeklaste ja juutide evakueerimine Abhaasiast mainitakse ära paljudes Gruusia-Abhaasia sõja käsitlustes, eestlaste evakueerimine leiab mainimist hoopis harvem. Ometi oli ka see operatsioon küllaltki mastaapne – sõja jalust toodi Eestisse kolme lennuga 170 inimest. Ka

⁹ S. Lakoba. Abxazija-de-fakto ili Gruzija-de-jure? Sapporo, 2001, lk. 25; T. Ačugba. Istorija Abxazii v datax. Suxum, lk. 171.

¹⁰ T. Ačugba. Ètnopolitičeskie processy v Abxazii v kontekste gruzino-abxazkogo konflikta. Suxum, 2007, lk. 27; T. Ačugba. Istorija Abxazii v datax, 2011, lk. 184.

¹¹ T. Ačugba. K obosnavaniju statusa „gruzinskix bežencev“. Suxum, 2006, lk. 3; E. Ševardnadze. Kui raudne eesriie rebenes. Tallinn, 2009, lk. 281; C. King. Vabaduse viirastus. Kaukaasia ajalugu. Tallinn, 2012, lk. 225; E. Jahn. Optionen für die Politik der EU gegenüber Georgien, Abchasien und Südossetien nach dem august 2008. – Die Sezessionskonflikte in Georgien (hrsg. von E. Reiter). Wien, Köln, Weimar, 2009, lk. 302.

¹² Report by the government of Georgia on the Aggression by the Russian Federation against Georgia. Tbilisi, 2010, lk. 249; O. Bgažba, S. Lakoba. Istorija Abxazii s drevnejšix vremen do našix dnei. Suxum, lk. 400.

¹³ K. Anderson, L. Hammond. Georgia/Abkhazia: Violations of the Laws of War and Russia's Role in the Conflict. Human Rights Watch, 1995, lk. 20.

¹⁴ J. Smith. Red Nations. The Nationalities Experience in and after the USSR. New York, 2013, lk. 348.

¹⁵ S. J. Kaufman. Modern Hatreds. The Symbolic Politics of Ethnic War. Ithaca, 2001, lk. 121; E. Karagiannis. Energy and Security in the Caucasus, New York, 2011, lk. 81.

¹⁶ American Jewish Year Book 1994, lk. 341; M. Edwards. Jewish life slowly dies in Abkhazia. 2012. <http://forward.com/news/163408/jewish-life-slowly-dying-in-abkhazia/>; N. Akaba. The „Abkhazia“ project: political nation or community of minorities? <http://www.international-alert.org/ru/blog/nation-building-english-0/>; B. G. Hewitt. Discordant Neighbours. A Reassessment of the Georgian-Abkhazian and Georgian-South Ossetian Conflicts. Leiden, Boston, 2013, lk. 145.

¹⁷ E. Voutira. The 'Right to Return' and the meaning of 'Home'. A post Soviet Greek diasporaa becoming European? Zürich, Berlin, 2011, lk. 25.

sellel evakuatsioonil järgiti etnilist printsiipi – lahkumine võimaldati Abhaasia eesti külades elanud eestlastele, samuti nende muulastest pereliikmetele.

Esimesed põgenikud saavad Eestisse

Nagu öeldud, leiavad evakuatsioonid sageli aset paralleelselt omal initsiatiivil sõja jalust põgenemisega. Nii ka tookord – mõned Abhaasia eestlased olid juba sõja alguses sõitnud Eestisse, enamasti siin elavate sugulaste juurde. Septembri teiseks pooleks 1992 oli Abhaasiast saabunud üle neljakümne inimese. Paarkümmend Abhaasia eestlast oli sõitnud Venemaale, Vene-Abhaasia piiräärsesse Adlerisse ja ootas Eestisse sõitmise võimalust seal paiknenud Tallinna Linnuvabriku pansionaadis. Oli neid, kes Abhaasiast põgenemise järel palusid Venemaal varjupaika, kuid äraütleamise järel olid otsustanud sõita Eestisse.¹⁸

Põgenikest ja olukorrast kirjutati Eesti ajakirjanduses palju. Eriti keerulisena kujutati põgenemisvõimalusi Suhhumi-lähedastest küladest Estoniast, Ülem- ja Alam-Lindast – sealt on Venemaa piirini üle saja kilomeetri, teele jäi pideva tule all olev Gudauta linn, kuhu olid Suhhumist evakueerunud Abhaasia valitsus ja parlament. Teed kontrollisid mägedes varjuvad snaibrid ja Gruusia helikopterid.¹⁹ Kirjutati neist, kes on olnud suvel Eestis sugulastel külas ega saa enam tagasi Abhaasiasse.²⁰ Peamiselt vahendati aga põgenike värskeid sõjamuljeid.²¹ Kirjutati marodööritsemisest, surmajuhtumitest.

Tõusetus Eestisse saabunute majutamise küsimus. Paljud elasid sugulaste juures, kõige ekstreemsem näide oli Vaidast, kus ühe seal elava sugulase juures sai ajutist peavarju 13 põgenikku.²² Mõned põgenike lapsed olid juba läinud lasteaeda või kooli, vanemad otsisid ajutist tööd, kuid majutusprobleem oli teravalt üleval.²³

Kuna mitmed Eestis elavad Abhaasia eestlased olid seotud siin tegutseva Ida-Eestlaste Seltsiga, oli nende esimene loogiline samm pöörduda abi saamiseks selle organisatsiooni poole. Seltsi represseeritute toimkonna juhataja Hilda Sabbo eestvõttel asuti läbi viima korjandust Abhaasiast saabunud põgenike toetuseks. Seltsi kaudu sai probleemist teadlikuks ka Eesti Punane Rist, kust peagi saabus samuti abi Eestisse jõudnud sõjapõgenikele. Päevalehtedes ilmus üleskutseid korjandusteks Abhaasia eestlaste tarbeks.²⁴

Eesti valitsus sekkub

1992. aasta septembri keskel reageeris ka Eesti Vabariigi valitsus. 16. septembri istungil delegeriti Eestisse tagasi pöörduvate eestlastega seonduvate probleemide lahendamise Eesti Vabariigi Riiklikule Migratsiooniametile. 24. septembril allkirjastati vastav valitsuse määrus, mis sätestas, et Migratsiooniamet koos Välisministeeriumiga peab korraldama Eestisse tagasi pöörduvate Eesti Vabariigi kodanike, eesti soost isikute ja nende perekonnaliikmete elamaasumise.²⁵ Järgmisel päeval, 25. septembril andis Migratsiooniameti peadirektor Andres Kollist teada ka kavandatavast evakuatsioonist.²⁶

Olukorrast selguse saamiseks lendas Kollist koos Ida-Eestlaste Seltsi liikme Arnold

¹⁸ T. Tammer. Liiga vaevarahke kodutee. – Rahva Hääl, 26.09.1992, nr. 225.

¹⁹ A. Ruussaar. Sõjast ümberpiiratud Abhaasia eestlased. – Rahva Hääl, 01.10.1992, nr. 229.

²⁰ A. Jõesaar. Eestisse on jõudnud üle 40 Abhaasia põgeniku. – Postimees, 26.09.1992, nr. 218.

²¹ A. Jõesaar. Salme, Linda ja Sulev tagasi Eestis. – Postimees, 30.09.1992, nr. 221; T. Tammer. Liiga vaevarahke kodutee.

²² T. Tammer. Liiga vaevarahke kodutee.

²³ A. Jõesaar. Salme, Linda ja Sulev tagasi Eestis. – Postimees, 30.09.1992, nr. 221.

²⁴ Samas; A. Jõesaar. Eestisse on jõudnud üle 40 Abhaasia põgeniku. – Postimees, 26.09.1992, nr. 218.

²⁵ Riigi Teataja 1992, nr. 39, 07.10.92, lk. 1324. Art. 528. Eesti Vabariigi valitsuse määrus. Eesti Vabariigi kodanike ja eesti soost isikute abistamise ajutiste meetmete kohta nende tagasispõrdumisel Eesti Vabariiki.

²⁶ Valitsus ja migratsiooniamet katvavad Abhaasia eestlasi aidata. – Rahva Hääl, 26.09.92.

Knuudi ja Kaitsepolitsei vaneminspektori Aldis Alusega 1. oktoobril Sotši, üle piiri Abhaasiasse delegatsioon aga ei jõudnud. Informatsiooni saadi küll olukorra kohta Venemaa piiri ääres asuvate Salme ja Sulevi, kuid mitte Suhhumi-lähedaste Estonia ja Ülem- ning Alam-Linda kohta. Tagasi Tallinna jõudis delegatsioon 5. oktoobril.²⁷ Peagi laekus olulist informatsiooni olukorra kohta Estonia külas sealt pärit eestlastelt, kes oktoobri esimesel poolel Abhaasias omaste olukorraga tutvumas käisid.²⁸

Erinevad allikad on toonaseid sündmusi kujutanud kõnekate nüansierinevustega. Kohatab teatavat müüdiloomet. Nii kirjutab üks asjaosalisi, tollane Eesti Vabariigi Riikliku Päästeameti nõunik Mati Iila oma mälestustes: „Vastselt ametisse astunud taasiseseisvunud Eesti Vabariigi esimene president Lennart Meri olevat pidanud vajalikuks Eesti Vabariigi aktiivse sekkumise, Kreeka ja Iisrael olevat oma kodanikud sõjategevuse piirkonnast välja viinud, miks ei võiks ka Eesti seda teha? KMA²⁹ saabki vastava ülesande.“³⁰ Tegelikult ei olnud neil päevil, mil kujunes otsus eestlaste Abhaasiast evakueerimise kohta, kuidagi võimalik Kreekalt ega Iisraelilt eeskuju võtta – ei juutide ega kreeklaste evakueerimine leidnud aset enne eestlaste evakueerimist, kreeklaste oma toimus koguni alles augustis 1993, sõja lõpupäevil.

Evakueerimist koordineeris Eesti Migratsiooniamet, kuid operatsioonis osales ka Päästeamet. Vastava otsuse või määruse otsingud arhiividest, mis määratleksid Päästeameti positsiooni ja rolli operatsioonis, on autoril jäänud tagajärjetuks. Päästeameti meeste suulise informatsiooni kohaselt sellist dokumenti polnudki.

Kui lugeda tollastes sündmustes osalenute mälestusi, võib tajuda erinevaid varjundeid, ka teatavat rivaalitemist ametkondade vahel. Andres Kollist on päästeoperatsiooni esitanud selgelt enda initsiatiivina: „Pöördusin peaminister Tiit Vähi poole ettepanekuga korraldada Abhaasia eestlaste abistamiseks päästeoperatsioon. Peaminister ja valitsus toetasid plaani.“³¹ Ühest intervjuust Eesti Päästeameti direktori asetäitja Kalev Timbergiga jääb kõlama, et päästeoperatsiooni viis läbi – küll kokkuleppel Eesti Migratsiooniametiga – Eesti Päästeamet.³² Päästeameti nõunik Mati Iila apelleerib Abhaasia eestlaste esindajate initsiatiivile – neile olevat tundunud, et Migratsiooniamet võtab olukorda liiga kergekäeliselt, misjärel astusid nad ühendusse Päästeametiga.³³ Seega justkui oleks Päästeameti kaasamine olnud Abhaasia eestlaste algatus. Samas mäletab Kalev Timberg, et hoopis Migratsiooniamet palus abi Päästeametilt operatsiooni läbiviimiseks.³⁴ Ajakirjandusse jõudis kahe ametkonna koostöö põhjendusena aga hoopis kolmas versioon: kuna Päästeametil oli kogemusi tegutsemiseks ekstreemsetes tingimustes, pakuti Migratsiooniametile omapoolset abi eestlaste evakueerimisel ohupiirkonnast.³⁵ See versioon näibki olevat tõele kõige lähemal – nii Iila kui ka Timberg on andnud mõista, et Migratsiooniameti peadirektor Kollist ei olnud Päästeameti sekkumisest just vaimustatud.³⁶ Kollist ise ajakirjanduses ilmunud meenutustes oma hoiakutest ei kirjuta,

²⁷ A. Kollist. Abhaasia eestlaste päästmine. – Eesti Ekspress, 20.02.2014; T. Tammer. Kõik pole veel kadunud. Abhaasia eestlased jäävad kestma. – Rahva Hää, 08.10.92; I. Onksion, M. Ülviste. Abhaasiast Eestisse – kas pagulusse või ajaloolisele kodumaale? Tallinna 21. Keskkool (käskiri). Tallinn, 2007, lk. 14; H. Sabbo. Eestlased XX sajandist. 2017, lk. 428.

²⁸ H. Sabbo. Eestlased XX sajandist, lk. 425; P. Koch. Pögenike äratoomine Abhaasiast. – H. Sabbo. Eestlased XX sajandist, lk. 474.

²⁹ Kodakondsus- ja Migratsiooniamet, tollal tegelikult veel ametliku nimetusega Eesti Vabariigi Riiklik Migratsiooniamet [A.J.].

³⁰ M. Iila. Eesti esimene humanitaarmissioon. – H. Sabbo. Eestlased XX sajandist, lk. 449.

³¹ A. Kollist. Abhaasia eestlaste päästmine. – Eesti Ekspress, 20.02.2014.

³² A.-L. Õigus. Kuidas kulges Abhaasia eestlaste Eestisse toomine. – Esmaspäev, 16.11.92, nr. 41.

³³ M. Iila. Eesti esimene humanitaarmissioon. 2017, lk. 449.

³⁴ T. Kuuskmäe. Mandariinivälu. – H. Sabbo. Eestlased XX sajandist, lk. 478.

³⁵ A.-L. Õigus. Kuidas kulges Abhaasia eestlaste Eestisse toomine. – Esmaspäev, 16.11.1992, nr. 41.

³⁶ M. Iila. Eesti esimene humanitaarmissioon, lk. 450, 452; T. Kuuskmäe. Mandariinivälu, lk. 479.

kuid esitab päästeoperatsiooni ikkagi enda juhitud aktsioonina, Päästeameti meeste rollile pühendab ta leheruumi minimaalselt.³⁷

Kahe ametkonna koostöös evakuatsioon lõpuks siiski teoks sai, kuigi teatavate pinge-tega. Valitsus oli andnud 24. septembri määrusega Migratsiooniametile volitused Abhaasia eestlastega seonduvate probleemide lahendamiseks, kuid selles määruses polnud juttu evakuatsioonist – viimase korraldamise initsiatiiv tuli Migratsiooniametilt endalt. Küllap häiris Päästeametit, et valitsus ei olnud evakuatsiooni läbiviimist delegeerinud otse neile kui pädevuse poolest selleks kohasemale organisatsioonile. Kuid nüüd juhtis operatsiooni Migratsiooniamet ja sellest tuli Päästeametil lähtuda. Samas, operatiivset poolt korraldaski eelkõige Päästeamet. 16. oktoobril allkirjastas peaminister Tiit Vähi kaaskirja Timbergile ja Iilale³⁸ ning 17. oktoobril asusid need liinilennukiga teele kriisipiirkonda, et evakuatsiooni ette valmistada. Vahepeatusel Moskvast võeti ühendust Gruusia alalise esindajaga, kellelt õnnestus saada volikiri, et tegutsetakse Gruusia valitsuse kaitse all. Kohtuti ka ühe FSB eestlasest töötajaga, kellega arutati erinevaid evakueerimise variante.³⁹ Iila mälestuste kohaselt kohtuti Abhaasia esindajaga, et vajadusel oleks tugi ka nende poolt.⁴⁰ Timbergi mälestustes vahendas Abhaasia esindajate kaitsekirja neile Eesti saatkond.⁴¹ 20. oktoobri õhtul õnnestus edasi lennata Suhhumi.

Suhhum ja selle ümbruse külad

Kui sõja esimeses faasis kaotas Abhaasia enamiku oma territooriumist, siis juba oktoobris aeti grusiinid välja Gagrast ja Psou jõega markeeritud Abhaasia-Venemaa piiril heisati Abhaasia lipp. Eesti küladest olid Salme ja Sulevi nüüd abhaaside käes, Suhhum ja selle lähisteel jäävad külad Estonia ja Linda aga grusiinide valduses. Suhhumi lennuväli asub linnast 30 kilomeetri kaugusel, Estonia külast on sinna aga 7 kilomeetrit, mis oluliselt hõlbustas evakueerimistööd.

Timberg ja Iila jõudsid Suhhumi lennuväljale 20. oktoobri õhtul ja ööbisid seal. Järgmisel hommikul jõuti Estonia külla.⁴² Esimene ülesanne oli koostada nimekiri Estonia elanikest, kes soovisid lahkuda Eestisse. Olukord oli pingeline, külas oli selleks ajaks toimunud röövimisi. Eesti perede liikmeid oli Estonias 150, kuid oli ka armeenlasi, grusiine, kreeklasi jt. Brigaadikindral Nairošvilil saadi luba lennuki maandamiseks Suhhumi lennuväljal ja jõuti kokkuleppele tasu osas. Tingimuseks seati, et riigist ei veetaks välja relvi. Saavutati ka luba sõjaväekohuslaste evakueerimiseks – Gruusia oli välja kuulutatud üldmobilisatsiooni.⁴³ Timberg meenutab, kuidas saadi Gruusia võimude käest mobilisatsiooniealiste vabastus: „Mina kinnitasin omalt poolt Eesti valitsuse nimel, et me ei kavatse mitte kunagi Gruusia vastu sõtta astuda. See kindralile mõjus. Ütles, et sel juhul hea küll!“⁴⁴

Tingimuseks oli ka, et lennuk peab tulema otseleennuga Tallinnast Suhhumi. Grusiinid kartsid põhjakaukaaslast, kes võiksid kasutada eestlaste lennukit Abhaasiasse sisenemiseks. Põhja-Kaukaasias oli kohe sõja alguspäeval alanud vabatahtlike värbamine. Rahvaalgatuslik korras loodud Kaukaasia Mägirahvaste Konföderatsioon toetas abhaaside vabadusvõitlust ja saatis võitlejaid Abhaasiasse. Konföderatsiooni tegevus viis organisatsiooni kiiresti konflikti Venemaa valitsusega, mis sõja algul toetas Gruusiat. Venemaa tugevdas kontrolli Venemaa-Abhaasia

³⁷ A. Kollist. Abhaasia eestlaste päästmine. – Eesti Ekspress, 20.02.2014.

³⁸ Vt. H. Sabbo. Eestlased XX sajandist, lk. 431.

³⁹ M. Iila. Eesti esimene humanitaarmissioon, lk. 454–456; A.-L. Õigus. Kuidas kulges Abhaasia eestlaste Eestisse toomine. – Esmaspäev, 16.11.92, nr. 41.

⁴⁰ M. Iila. Eesti esimene humanitaarmissioon. 2017, lk. 455.

⁴¹ T. Kuuskmäe. Mandariinivälu. 2017, lk. 483.

⁴² M. Iila. Eesti esimene humanitaarmissioon. 2017, lk. 458.

⁴³ A.-L. Õigus. Kuidas kulges Abhaasia eestlaste Eestisse toomine. – Esmaspäev, 16.11.92, nr. 41.

⁴⁴ T. Kuuskmäe. Mandariinivälu, lk. 484.

piiril, et takistada põhjakaukaaslaste siirdumist Abhaasiasse.⁴⁵ Seetõttu on mõistetav Gruusia kindrali hirm, kes teadis, et põhjakaukaaslased otsivad võimalusi Abhaasiasse sisenemiseks.

Päästeameti tandem ei saanud Suhhumist otsesidet Tallinnaga, nii et kui lennuk 23. oktoobril Adleris maandus ja järgmisel päeval edasi Suhhumi pidi tulema, oli see vastuolus Gruusia kindrali tingimustega. Iila meenutab kindrali sõnu: „Juhul, kui Eesti lennukiga peaks saabuma soovimatu kontingent, panen teid seina äärde, saate kuuli! Oma käega lasen maha!“⁴⁶ Timberg kirjeldab pingelist olukorda detailsemalt: „Ütlesin talle, et ma garanteerin Eesti riigi nimel, et abhaasia võitlejaid lennukis pole. Ta ütles mulle selgelt: „Sinu riik on kaugel. Homme lähed minu meestega lennuväljale ja kui lennukist astuvad välja abhaasia võitlejad, siis lastakse sind kohapeal maha.“ Kui lennuk viimaks maandus, oli pinge haripunktis, gruusia sõdurid seisid pisut eemal ja olid valmis lennukist väljuvaid abhaasia võitlejaid ründama.“⁴⁷

24. oktoobri hommikupoolikul maandus Estonian Airi lennuk TU-134A Suhhumi lennuväljal siiski ilma ühegi konföderatsiooni võitlejata pardal, oodatult olid saabujateks eestlased – missiooni üldjuht Andres Kollist koos kahe ametniku ja arstiga, lisaks oli kaasas BNSi ajakirjanik Ainar Ruussaar.⁴⁸

Pingeteta siiski läbi ei saanud. Migratsiooniameti ja Päästeameti töötajate vahel olid need teadupärast tekkinud juba Tallinnas, nüüd süvenesid veelgi. Timberg meenutab, et nemad Iilaga järgisid neutraalse riigi esindajatele kohast strateegiat – kuulata kõike, kuid arvamust mitte avaldada. „Selle vastu eksisid hiljem KMA inimesed, kes asusid küsima ebasobivaid küsimusi. Mõistan, et kui tuldi Eestist välja ja kolm tundi hiljem oldi sõjatsoonis, siis ei lülitunud nende aju lihtsalt ümber.“⁴⁹ Taas torge tsiviilisikutest operatsioonijuhtide pihta.

Ka Iila mälestustest kumavad läbi operatsiooni meeskonna sisepinged: „Eesti migratsiooniametnike liiga vaba, võiks öelda oskamatu käitumine kriisipiirkonnas (lennuväljal ja Estonka külas), eriti ajakirjaniku aktiivsus tekitab ridamisi kriitilisi olukordi. Meie Kaleviga oleme seotud inimeste ja nende varanatuksese toimetamisega lennuväljale ja ei suuda neid tagasi hoida ega juhendada.“⁵⁰ Päästeameti töötajate mälestustest kumab läbi, et just nemad tundsid end operatsiooni tegelike teostajatena, teiste osalus oli vaid segav faktor.

Üldjuht Andres Kollist esitab Abhaasiasse jõudmist joviaalsemas toonis: „Kindral Haindrava võttis mu kella kümne paiku hommikul vastu, ütleme, et veidi väsinuna, kuid heas tujus. [– –] Laual paistis see, mis oli järele jäänud ilmselt hommikuni veninud külluslikust pidusöögist. Kindral oli sõbralik ja abivalmis. Ta lubas meie ettevõtmist toetada, korraldas lennuki valvamise ja andis oma auto meie käsutusse.“⁵¹

Samas kirjeldab ta ka intsidenti, mis võib-olla seletab Päästeameti töötajate rahulolematust. Bussiga Suhhumi sõites üritas Kollist fotosid teha, seda märgati ja buss peeti kinni. Kollist tiriti Volgasse ja suruti autos kahe habetunud lõunamaalase vahele. „Nii ma seal istusin, automaaditoru mõnusasti ribide vahel,“ kirjeldab Kollist olukorda, kui teda Suhhumi komandandi juurde sõidutati. Samas esitab ta viietunnist vestlust komandandiga igati meeldivana, see lõppenud südamliku hüvastijätuga, mille järel sõidutatud ta tagasi lennuväljale.⁵² Erinevate osapoolte – militaarväljaõppega endistest Nõukogude ohvitseridest Päästeameti ametnike ja tsiviilisikut Migratsiooniameti peadirektori – esitatud kirjeldused on selgelt erineva tonaalsusega, andes selgelt mõista, kellel olid mundrid seljas ja kellel mitte.

⁴⁵ A. Avidzba. Otečestvennaja vojna (1922–1993 gg.). Suxum, 2008, lk. 134, 138; A. Manutscharjan. Die innenpolitische Entwicklung Georgiens von 1991 bis 1996 unter besonderer Berücksichtigung der Sezessionskonflikte. – Die Sezessionskonflikte in Georgien. Koost. E. Reiter. Wien, Köln, Weimar, 2009, lk. 81.

⁴⁶ M. Iila. Eesti esimene humanitaarmissioon, lk. 464.

⁴⁷ T. Kuuskmäe. Mandariinivälu, lk. 488, 489.

⁴⁸ M. Iila. Eesti esimene humanitaarmissioon, lk. 463, 464.

⁴⁹ T. Kuuskmäe. Mandariinivälu, lk. 480.

⁵⁰ M. Iila. Eesti esimene humanitaarmissioon, lk. 465.

⁵¹ A. Kollist. Abhaasia eestlaste päästmine. – Eesti Ekspress, 20.02.2014.

⁵² Samas.

Esimene reis Eestisse

Andres Kollisti poolt kindral Haindravale viidud „meelehea“ avas tagasilennuks rohelise tee. Tallinnast oli kaasa toodud 200 liitrit bensiini kohaliku transpordi korraldamiseks ja ligi 40 pudelit kanget alkoholi. Kolhoositraktoriga veeti Eestisse pöördujate isiklikud esemed lennuväljale. Inimeste veoks kasutati kahe kohaliku eestlase sõiduautosid – Moskviši ja Zaporožetsit. Lisaks saadi kasutada Gruusia kindrali Haindrava mikrobusi Latvija.⁵³

Tagasilend Tallinnasse algas 24. oktoobri öhtupoolikul, pardal 55 evakueeritavat ja nende pagas.⁵⁴ Pagasit oli igapäev lubatud kaasa võtta ühtedel andmetel 50 kg,⁵⁵ teistel andmetel nii palju, kui käe otsas jõuab ära kanda.⁵⁶ Kuid nagu asjaosalised meenutavad, keegi sellest kinni ei pidanud. Lennuk tõusis õhku väga raskelt. Ülekoormatud lennuki vahemaandumiseks Adleris tuli inimestel koguneda lennuki tagaossa, et lennuk tasakaalu saada. Vahemaandumisel ööbiti Tallinna Linnuvabriku pansionaadis, Adleris võeti peale veel 4 põgenikku ja 25. oktoobri hommikul starditi Tallinna poole.⁵⁷ Tallinna lennujaamas oli evakueerituid vastu võtma tulnud uus Eesti peaminister Mart Laar – 21. oktoobril oli Eestis vahetunud valitsus.⁵⁸ Esialgne majutuskoht evakueeritutele saadi Narva-Jõesuu sanatooriumisse, sinna viidi bussiga 22 põgenikku. Ülejäänud majutusid Eestis elavate sugulaste juurde.⁵⁹

Teine reis

Teise reisi Abhaasia eestlaste evakueerimiseks 29.–31. oktoobril korraldas Eesti Migratsiooniamet ilma Päästeameti osaluseta. 29. oktoobri hommikul Tallinnast startinud lennuk lendas otse Suhhumi. Kaasas oli ka filmigrupp koosseisus Hannes Lintrop ja Rein Pruul – hiljem valmis reisist dokfilm „Ring“. Kirjeldustest jääb mulje, et esialgu oli plaanis tagasi pöörduda juba samal päeval, kuid kui öhtuseks komandanditunniks ei olnud aktsioon lõpule jõudnud, jäadi ööbima Estoniasse. Järgmisel päeval, 30. oktoobril lennati evakueeritutega pardal Adlerisse. Lennuk oli puupüsti rahvast ja nende kraami täis. Hannes Lintrop kirjeldab: „Ma pole kunagi näinud, et TU 134A võtab pardale niisuguse koguse pagasit ja inimesi.“ Suhhumist Adlerisse lennati nii, et kummaski tualettruumis oli neli meest, inimesed pakihunnikute vahel püsti.⁶⁰ Adleris võeti peale piiriäärsete külade eestlasi.

Kui Suhhumi piirkonna eestlaste evakueerimiseks peeti läbirääkimisi Gruusia, siis piiriäärsete Salme ja Sulevi eestlaste evakueerimiseks Abhaasia võimudega – see piirkond oli oktoobri algul toimunud abhaaside vastu pealetungi tagajärjel läinud nende kontrolli alla. Ganthiadi piirkonna sõjakomandant kinnitas Eesti esindajatega peetud läbirääkimistel korduvalt, et ei soovi töökaid eestlasi minema lasta. 28. oktoobril kinnitas ta pärast mitmeid läbirääkimisi siiski lahkuda soovivate eestlaste nimekirja, öhtuks olid Salmest ja Sulevist lahkuda soovinud eestlased ja nende perekonnaliikmed Adleris.⁶¹ Selleks, et neid lennukisse mahutada, tuli maha laadida Estonia küla elanike isiklike asju, mis saadeti Tallinnasse autoga.⁶²

Lennul Tallinna ilmses lennukil tehniline rike, mistõttu tehti vahemaandumine Minskis. Järgmisel päeval saabus Tallinnast kohale uus lennuk, millega lõpuks 31. oktoobri lõuna paiku

⁵³ A. Ruusaar. Nad tulid tagasi. – Päevaleht, 23.11.1992, nr. 252; I. Onksion, M. Ülviste. Abhaasiast Eestisse – kas pagulusse või ajaloolisele kodumaale?, lk. 16.

⁵⁴ M. Iila. Eesti esimene humanitaarmissioon, lk. 466.

⁵⁵ T. Kuuskmäe. Mandariinivälu, lk. 494.

⁵⁶ I. Onksion, M. Ülviste. Abhaasiast Eestisse – kas pagulusse või ajaloolisele kodumaale?, lk. 16.

⁵⁷ Samas.

⁵⁸ M. Laar. Pööre. Mälestusi I. Tallinn, 2015, lk. 93; M. Iila. Eesti esimene humanitaarmissioon, lk. 467.

⁵⁹ I. Onksion, M. Ülviste. Abhaasiast Eestisse – kas pagulusse või ajaloolisele kodumaale?, lk. 17.

⁶⁰ H. Lintrop. Lend miiniväljale. – Aja Puls 1993, nr. 2, lk. 26.

⁶¹ A. Ruusaar. Nad tulid tagasi.

⁶² P. Koch. Põgenike äratoomine Abhaasiast, lk. 475.

jõuti õnnelikult Tallinnasse.⁶³ Põgenikke olid tulnud vastu võtma minister Marju Lauristin ja riigisekretär Ülo Kaevats. Selle reisiga toodi Eestisse 63 põgenikku. Need, kel peatuspaika polnud, viidi Haapsalu sanatooriumisse „Laine“. Samal ajal kogus hoogu korjanduskampaania Abhaasia eestlaste abistamiseks, mida koordineeris suuresti Hilda Sabbo. Abhaasia eestlastele pakuti toitu, riideid, ulualust, oli tööpakkumisi.⁶⁴

Et teise reisi meeskonda Päästeametit ei kaasatud, seda mainib Päästeameti töötaja Mati Iila oma mälestuses torkega Migratsiooniameti aadressil: „Teisest lennust me Kaleviga enam osa ei võta. Ilmselt EMA-s leiti, et ettevalmistusmeeskondi pole rohkem vaja, saadakse ise hakkama. Aga ega saadud, kolmandale päästemissioonile võetakse Kalev [Timberg] kaasa.“⁶⁵

Kolmas reis

Esialgu arvati Eestis, et kahest päästeoperatsioonist piisab. Lahingud Abhaasias aga jätkusid ja peagi selgus, et eesti külades on veel inimesi, kes soovivad kriisipiirkonnast lahkuda. Mati Iila mälestustes rõhutatakse taas Päästeameti asendamatus: „Arvestades eelmise lennu valusaid õppetunde pööratakse taas Päästeameti poole ja Kalev Timberg kohusetundliku ametnikuna soostub aitama.“⁶⁶

Kolmas päästeoperatsioon Abhaasiasse toimus 21.–23. novembril. Selle lennuga sõitsid Abhaasiasse nii operatsiooni üldjuht Andres Kollist kui ka Päästeameti asedirektor Kalev Timberg. Asjaosaliste meenutuste järgi oli olukord nüüd palju keerulisem kui oktoobris. Suhu lennujaamas tungles hulgaliselt inimesi, kes soovisid Abhaasiast lahkuda. Kas või jõuga taheti lennukite peale saada, nii et Gruusia sõjaväelased pidid sekkuma.⁶⁷ Eesti missiooni osalised järgisid aga endiselt põgenike etnilist selektsiooni. Kuid ka eestlastega oli probleeme – kui lugeda, mida kõike põgenikud kaasa võtta tahtsid, ei jää üle muud kui imestada. Enne väljalendu avastas kohalik tolliteenistuja ühe Estonia küla põgeniku puukastidest trollibussi vasest õhuliini jupid. Seepeale võeti ka muu pagas välja ja toimus lisakontroll.⁶⁸ Leiti ka üks käsirelv. Ühte lennuki tualetti oli keegi paigutanud mesitarud koos mesilasperedega. Neid enam välja ei saanud – üle ei jäänud muud, kui tualeti uks isoleerida, et viia mesilasteoht miinimumini.⁶⁹ Üks naine Ülem-Lindast kirjeldas hiljem lennukisõitu: „Hea, et kohale saime. Meepütte oli lennukis nii palju, ime, et me alla ei kukkunud.“⁷⁰ Tallinnasse jõuti 23. novembril kell üks öösel. Osa põgenike kraamist toodi hiljem Eestisse mööda maismaad. Evakueeritud paigutati Haapsalu sanatooriumisse „Laine“.⁷¹

Sõda Abhaasias kestis aga edasi. 1993. aasta algul käis Eesti delegatsioon visiidil Sotšis, kus jõuti kohaliku administratsiooniga kokkuleppele, et rindejoone lähenemisel Gagrale evakueeritakse Salme ja Sulevi külade eestlased kohe mõnekümne kilomeetri kaugusele Punasele Lagedale.⁷² Lahingud aga enam sinna ei jõudnud ja sügiseks oli sõda läbi.

Detsembri algul 1993 külastasid Abhaasiat Eesti Migratsiooniameti peadirektor Andres Kollist ja presidendi eriesindaja Ants Paju, kes kohtusid Abhaasia Ülemnõukogu liikmetega ja tutvusid sealsete eestlaste olukorraga. Kollisti hinnangul oli olukord küll raske, kuid mitte

⁶³ Samas, lk. 476.

⁶⁴ T. Tammer. Abhaasia eestlased on Eestis. – Rahva Hääl, 04.11.1992, nr. 258.

⁶⁵ M. Iila. Eesti esimene humanitaarmissioon, lk. 467.

⁶⁶ Samas, lk. 468.

⁶⁷ Samas, lk. 469.

⁶⁸ I. Onksion, M. Ülviste. Abhaasiast Eestisse – kas pagulusse või ajaloolisele kodumaale?, lk. 20.

⁶⁹ M. Iila. Eesti esimene humanitaarmissioon, lk. 471.

⁷⁰ A. Jürvetson. Abhaasia sõjapõgenikud Haapsalu sanatooriumis. – Läänlane, 05.11.1992, nr. 132.

⁷¹ I. Onksion, M. Ülviste. Abhaasiast Eestisse – kas pagulusse või ajaloolisele kodumaale?, lk. 21.

⁷² Idaestlasi pole unustatud 1993. – Pühapäevaleht, 27.02.1992, nr. 46; A. Jõesaar. Salme ja Sulevi eestlased evakueeritakse vajaduse korral Punasele Lagedale, lubab Ants Paju. – Postimees, 27.02.1993, nr. 48; Idaestlased peaksid tundma, et neid pole unustatud. – Rahva Hääl, 27.02.1993, nr. 46.

pidevalt eluohulik, seega uut põgenikelaviini oodata ei olnud. Taas sai kinnitust Abhaasia võimude soov, et eestlased Abhaasiast päriselt ei lahkuks.⁷³

Päästeoperatsioonide seeria võis sellega lugeda lõppenuks. Sõda oli läbi, põgenikud Eestisse evakueeritud ja ära majutatud. Eesti riik oli saanud väärt õppetunni ülesannete delegerimise võimekusest, operatsiooni kaasatud ametkondade kompetentsi piiridest ja ühtlasi põhjuse töötada kiiresti välja repatrieerumisse puutuv seadusandlus; osalenud ametkonnad olid kogemuse võrra rikkamad. Abistamisaktsioonidega olid kodueestlased näidanud nii endale kui ka teistele, et osatakse olla suuremeelne hädasolijate aitamisel.

Evakueerumise motiividest

Rännete motiivid on migratsioonialases kirjanduses palju diskuteeritud teema, selle alusel eristatakse vabatahtlikku ja sunniviisilist rännet. Nii põgenemist kui ka evakuatsiooni klassifitseeritakse kaasaegsetes uurimustes sunniviisilise migratsiooni tüüpideks.⁷⁴ Samas ollakse teadlik vabatahtliku ja sunniviisilise migratsiooni eristamise problemaatilisusest.⁷⁵ Vabatahtliku ja sunniviisilise migratsiooni dihhotoomia põhineb eeldusel, et vabatahtlikke (töö)migrante peletab kodunt võõrsile majanduslik motivatsioon, sundmigrante/põgenikke aga sõda, jälitamine, loodusõnnetused vms. Ehkki põgenike ja vabatahtlike (töö)migrantide migreerumise motiivid võivad üldjoontes erineda, on erinevused praktikas tegelikult oletatust väiksemad.⁷⁶

Võrreldes vabatahtlike migrantidega tuleb põgenikel rändeotsus langetada kiiresti, sageli mõne päeva või koguni mõne tunni jooksul. Eesti külade elanikele Abhaasias anti võimalus valida, kas jääda paigale või lahkuda. Pakkumine tuli Eesti valitsuselt, kohapealsed võimud inimestele takistusi ei teinud. Päästeoperatsioon toimus sügisel, legendikel sumisesid mesi-puud, katusealustes kuivasid tubakasülemid, puud olid sidrunite, mandariinide, viigimarjade ja hurmaade all lookas. Lahkumine tähendas saagikoristust ootavate aedade ja põldude mahajätmist. Samas olid põllu- ja aiasaaduste realiseerimisvõimalused sõja tingimustes piiratud. Salmes olid gruusiinide majad maha põletatud, Estonias põletatud maju polnud, kuid inimesed olid kurnatud hirmust röövimiste ja rekvireerimiste ees.⁷⁷

Kui evakuatsiooni korraldajad külaelanikele selgitasid, et sõjategevuse lõppedes võivad nad tagasi pöörduda, olevat enamik avaldanud arvamust, et lahkutakse jäädavalt.⁷⁸ Ühed kartsid kättemaksu abhaaside, teised gruusiinide poolt.⁷⁹ Ära tulid paljud eesti-gruusia segapeired.⁸⁰ Seda, et evakueeritavad üritasid lennukile võtta rohkem asju, kui lennuki kandevõime

⁷³ Abhaasia eestlased peavad vastu. – Rahva Hää, 07.12.1993, nr. 282; A. Teras. Abhaasia eestlaste olukord ei ole nii hull, kui oli arvatud. – Rahva Hää, 09.12.1993, nr. 284.

⁷⁴ J. Oltmer. Krieg, Migration und Zwangsarbeit im 20. Jahrhundert. – Zwangsarbeit im Europa des 20. Jahrhunderts. Bewältigung und vergleichende Aspekte. Koost. H.-C. Seidel, K. Tenfelde. Essen, 2007, lk. 131jj.; J. Oltmer. Migration, Krieg und Militär in der Frühen und Späten Neuzeit. – Krieg, Militär und Migration in der Frühen Neuzeit. Koost. M. Asche, M. Herrmann, U. Ludwig, A. Schindling. Münster, Hamburg, Berlin, London, 2008, lk. 37.

⁷⁵ S. Castles, M. J. Miller. The Age of Migration. International Population Movement in the Modern World. New York, 1993, lk. 26; J. Lucassen, L. Lucassen. Migration, Migration History, History. Old Paradigmas and New Perspectives. – Migration, Migration History, History. Koost. J. Lucassen, L. Lucassen. Bern, Berlin, Frankfurt am Main, New York, Paris, Wien, 1997, lk. 10; G. Hansen, N. Wenning. Migration in Vergangenheit und Zukunft. Hagen, 1991, lk. 20.

⁷⁶ Vt. A. H. Richmond. Sociological Theories of International Migration: the Case of Refugees. – Current Sociology 36, nr. 2, 1988, lk. 19–20.

⁷⁷ H. Lintrop. Lend miiniväljale, lk. 26.

⁷⁸ A.-L. Öigus. Kuidas kulges Abhaasia eestlaste Eestisse toomine, lk. 8.

⁷⁹ T. Jõgeda. Abhaasiast sõjapakku. – Eesti Ekspress, 30.05.1997, nr. 22; A. Ruussaar. Nad tulid tagasi. 1992; A. Ruussaar. Eestlaste elust Abhaasia segaduses. – Rahva Hää, 07.11.1992, nr. 261.

⁸⁰ A. Täal. Välismaalaste kadalipp. Eestlastel ja eestlastel on vahe. – Kuller, 27.10.1997.

lubas, on samuti põhjendatud inimeste kavatsusega „jäävalt kodust lahkuda“.⁸¹ Mati Iila kirjutab, et juba Estonia külas esimest evakueeritute nimekirja koostades oli selge, et lahkutakse igaveseks.⁸² „Nad teadsid, et ei tule korraks sõjapakku, vaid vahetavad kodumaad,“ kirjutab ajakirjanik Tiina Jõgeda viis aastat pärast operatsiooni.⁸³ Ühe Tiina Tammeri artikli kohaselt öelnud kõik evakueeritud: „Enam me sinna tagasi ei lähe.“⁸⁴

Niisiis evakuatsiooniga klassikalises mõttes, mis tähendab inimeste ajutist ümberpaigutamist kriisipiirkonnast, siin päriselt tegu ei olnud. Eelnevalt sai mainitud, et ka evakueeritud kreeklased ja juudid enamasti Abhaasiasse tagasi ei pöördunud, kuigi esialgu võisid nad arvata teisiti.

Kui Estonia külla jõudis teade Eesti riigi korraldatud päästeoperatsioonist ootamatult, siis paarikümne kilomeetri kaugusel asunud Linda külades ja Suhhumi linnas ei teadnud paljud sellest operatsioonist üldse midagi. Ilmekalt kajastab seda 24. oktoobri kuupäevaga dateeritud evakueeritavate nimekiri. Selgub, et 55 lahkuda soovinust olid 48 Estonia külast. Suhhumist oli nimekirjas vaid kolm ja Agudzerast, mis asub Estoniale lähemal, veel kolm.⁸⁵ Nagu olen Abhaasiasse jäänud eestlastelt kuulnud, oli paigalejäämise põhjuseks sageli lihtsalt tõsiasi, et info ei liikunud – Suhhumis ning Alam- ja Ülem-Lindas polnud paljud päästeoperatsioonist midagi kuulnud.

Õilme Siimer on oma Abhaasia eestlaste kohanemist käsitlevas magistritöös toonud välja järgmised sõjaaegsest Abhaasiast Eestisse tuleku motiivid: „päästa oma lapsi“, „ellu jääda“, samas aga ka „anda lastele eestikeelset haridust“, „soov elada oma esivanemate kodumaal“, „pereliikmed, omaksed olid seal“, „paremad majanduslikud olud Eestis“.⁸⁶ Migratsioonialane kirjandus opereerib mõistetega *tõuke- ja tõmbefaktorid* – ühed motiveerivad inimesi seniselt asukohamaalt lahkuma, teised siirduma konkreetsele sihtmaale. Kui siin loetletud motiividest esimesed on mõistetavad sõjaaegsete tõukefaktoritena, siis ülejäänud kvalifitseeruvad pigem tõmbefaktorite hulka. Need motiivid on suunatud tulevikku ja võiksid vabalt iseloomustada ka mis tahes vabatahtlikke rändeid.

Ka evakueerunute vanuseline koosseis väärib selles kontekstis väljatoomist. Migratsiooniuringutes kasutatav mobiilsuse elutsükli mudel viitab seaduspärasusele, et eri vanuserühmades on migratsioonisagedus erinev. Kui vanuserühmas 20–25 eluaastat on see kõige suurem, siis vanuse kasvades see väheneb, tehes veel vanuserühmas 45–50 läbi kerge tõusu.⁸⁷ Seega on eluiga üks mobiilsuse elutsükli komponent ning rände ennustaja. Nii vabatahtliku kui sunniviisilise rände puhul on peamiseks kontingendiks noored, majanduslikult aktiivses eas inimesed. Nii on see olnud läbi 19. ja 20. sajandi.⁸⁸

Ka Abhaasiast evakueeritute puhul kirjutati ajakirjanduses, et noored lahkusid ja vanad jäid.⁸⁹ Sama üldistust olen korduvalt kuulnud Abhaasias tehtud välitöödel sinna jäänud eestlaste suust. Eesti Migratsiooni ameti statistika kohaselt toodi Abhaasiast kolme reisilennukiga ära ühtekokku 170 inimest, nende hulgas 42 last ja 20 pensionäri.⁹⁰ Näeme, et suurema osa moodustasid tööealised. Siit jõuame olulise punktini vabatahtliku ja sunniviisilise migratsiooni dihhotoomias: kuna ei saa eitada, et vanurid kannatavad sõdade vms. rõhumise all sama-

⁸¹ I. Onksion, M. Ülviste. Abhaasiast Eestisse – kas pagulusse või ajaloolisele kodumaale?, lk. 18.

⁸² M. Iila. Eesti esimene humanitaarmissioon, lk. 460.

⁸³ T. Jõgeda. Abhaasiast sõjapakku.

⁸⁴ T. Tammer. Liiga vaevarahke kodutee.

⁸⁵ H. Sabbo. Eestlased XX sajandist. 2017, lk. 438.

⁸⁶ Ö. Siimer. Kaukaasia eestlaste tagasiränne ja psühholoogiline kohanemine. Akadeemia Nord. (Käsitöö Tallinna Ülikooli Akadeemilises Raamatukogus.): Tallinn, 2005, lk. 45.

⁸⁷ G. Hansen, N. Wenning. Migration in Vergangenheit und Zukunft. Hagen, 1991, lk. 20.

⁸⁸ S. Castles, M. J. Miller. The Age of Migration. International Population Movement in the Modern World, lk. 11.

⁸⁹ T. Tammer. Liiga vaevarahke kodutee.

⁹⁰ I. Onksion, M. Ülviste. Abhaasiast Eestisse – kas pagulusse või ajaloolisele kodumaale?, lk. 55.

moodi kui noored, peab sellise statistika tagant otsima selektiivseid faktoreid, mis lähendavad sunniviisilist migratsiooni vabatahtlikule.

Nooremate Abhaasia eestlaste hulgas oli neid, kes tegid evakueerudes teoks selle, mis juba varem meeles mõlknud: „olime juba varem mõelnud oma juurte juurde tagasipöördumisele. Lõppude lõpuks ei ole meie süüdi, et meie vanaisad ja vanavanaaisad kunagi otsustasid isamaalt ära kolida.“ Nüüd kahetseti, et seda varem ei tehtud – siis oleks saanud varanduse maha müüa, aga nüüd tuli lahkuda tühjade kätega.⁹¹ Seega reaalse sõjahirmu kõrval oli ka majanduslikke ja sotsiaalbiograafilisi kalkulatsioone.

Eestisse saabunute koguarv tollest kriisipiirkonnast ei piirdunud nendega, kes evakueeriti 1992. aastal. Kodakondsus- ja Migratsiooniameti andmeil saabus kriisi algusest 1992. aastal kuni 2001. aastani Eestisse Abhaasiast kokku 570 inimest, sh. eestlaste pereliikmed. Ealine jaotus ei erinenud kuigivõrd varasemate evakueeritute omast: tööealisi oli 57%, lapsi 20%, pensionäre 23%.⁹² Ajakirjanduseski rõhutati, et tulijad on just nooremad, sest vanemad „ei raatsi koduseid mägesid maha jätta“.⁹³

Küsimuse kõrval, miks inimesed lahkuvad, on vähemalt sama oluline küsimus, miks teised samades välistes tingimustes elavad inimesed ei lahku. Vanus on siin kahtlemata üks oluline mobiilsuse ennustaja ning, nagu näeme, oli sõja ajal evakueeritute ja pärast sõda saabunute ealine jaotus võrdlemisi sarnane.

Tagasi võõrsile

Päästeoperatsioonile järgnenut valgustati Eesti ajakirjanduses ohtralt. Suur osa kirjutistest lähtus nii-öelda tagasi-juurte-juurde diskursusest: eestlased, kelle esivanemad lahkusid rohkem kui sada aastat tagasi Eestist, pöörduvad nüüd *koju tagasi*. „Nad tulid tagasi“ – nii pealkirjastas ühe oma artiklist ajakirjanik Ainar Ruusaa, kes käis päästeoperatsiooni kohapeal kajastamas. Samas artiklis kirjutab ta omaaegsete väljarändajate järeltulijate soovist sõjakeerisesse kistud kodukülad maha jätta ning „Eestisse tagasi pöörduda“.⁹⁴ Anu Jõesaare artikli pealkiri on kõnekas – „Salme, Linda ja Sulev tagasi Eestis“. Artiklis on juttu sellest, et sealsetesse eesti küladesse ei ole „jõudnud kinnitust, et kodumaa ootab neid tagasi“.⁹⁵ Teisal kirjutab sama autor: „Tänaseks on Eestisse tagasi rännanud kolm lennukitait Abhaasias elanud suguvendi.“⁹⁶

Tiina Tammeri artikli pealkiri on problematiseerivam – „Kuju või külla?“.⁹⁷ Kuid siiaigi on sisse kirjutatud seesama diskursiivne muster. Sama kajastub vabariigi valitsuse määruses 24. septembrist 1992, nii selle pealkirjas kui ka tekstis. Pealkiri kõlab: „Eesti Vabariigi kodanike ja eesti soost isikute abistamise ajutiste meetmete kohta nende tagasipöördumisel Eesti Vabariiki.“ Tekstiosas on juttu „tagasipöördujate majutamist“, „tagasipöördujate õppimisvõimalustest“, „tagasipöördujate toetustest“, „tagasipöördujate uutest elu- ja töökohtadest“.⁹⁸ Ka evakueeritud ise rääkisid, et olid juba varem mõelnud oma juurte juurde tagasi pöördumisele.⁹⁹ Üks Abhaasia eestlane leidis nõudlikult: „Kuidas eestlased koju jõuavad, see peab olema ka Eesti riigi mure.“¹⁰⁰

Diasporaagruppide liikmete n.-ö. „tagasipöördumisel“ ajaloolisele kodumaale on mitu tahku. Paljudel juhtudel pole „tagasipöördudajad“ päritolumaal sündinud ega elanud. Kui näi-

⁹¹ A. Jõesaar. Salme, Linda ja Sulev tagasi Eestis.

⁹² I. Onksion, M. Ülviste. Abhaasiast Eestisse – kas pagulusse või ajaloolisele kodumaale?, lk. 55.

⁹³ T. Lang. Lootuse ja lootusetuse piirimal. – Eesti Päevaleht, 09.06.1995, nr. 5.

⁹⁴ A. Ruusaa. Nad tulid tagasi.

⁹⁵ A. Jõesaar. Salme, Linda ja Sulev tagasi Eestis.

⁹⁶ A. Jõesaar. Mida me arvame teadvat mägede maa eestlastest. – Postimees, 30.11.92.

⁹⁷ T. Tammer. Kuju või külla? – Rahva Häääl, 04.12.1992, nr. 284.

⁹⁸ Riigi Teataja 1992, nr. 39, art. 528, lk. 1324.

⁹⁹ A. Jõesaar. Salme, Linda ja Sulev tagasi Eestis. 1992.

¹⁰⁰ Samas.

teks Nõukogude Liidu lagunemise järel Läänest Eestisse tagasi rännanudest moodustasid kandva osa enne sõda Eestis sündinud ning lapsepõlve veetnud pagulased,¹⁰¹ siis ei vaja mõistet *tagasipöördumine* ja *repatrieerumine* lisaselgitusi. Sõjajärgsel perioodil paguluses sündinuid on Läänest *naasnute* hulgas ka vähe.¹⁰² Idadiasporaa tuumik kujunes hoopis varem, 19. sajandi teisel poolel, ja siin on olukord teine – *tagasipöördujad* saavad olla vaid omaaegsete väljarännanute järglased. Niisiis ei ole siin tegemist ka *tagasi* pöördumisega individuaalses mõttes – tagasi pöördutakse ethnose esindajatena kollektiivsel tasandil.

Rahvuslik kodumaadiskursus eeldab, et rahvuskehand on istutatud või idanema läinud just nagu puu oma pinnases ehk rahvusterritooriumil – just sellesse ajab ta oma *juured*. Sellise territoriaal-rahvusliku diskursuse järgi seovad inimese kui rahvuse liikme essentsiaalsed sidemed teda emamaaga ka siis, kui ta on mitmeid põlvkondi võõrsil elanud. Tihti on ka rändeurijad rääkinud rändest repatrieerumise võtmes, mõnel juhul ka oma küsimustega intervjueeritud selles suunas mõjutanud. Näiteks ühes Kaukaasiast Eestisse pöördunute ankeedis on küsimus: „Kas Nõukogude perioodil ei mõelnud kordagi Teie perekond Eestisse tagasikolimisele?“¹⁰³ Samas ilmneb Abhaasia eestlastega tehtud intervjuudest, et nende jaoks tähendab kodu eelkõige kodupaika Kaukaasias. Näiteks: „Meil on ka kodus söögid, mis on seotud kodumaaga.“¹⁰⁴ Kodumaa asub siinses tähenduses Kaukaasias.

Psühholoogilises plaanis seostub *tagasipöördumine koju* tavapäraselt individuaalse eluloo pööretega, isiklike kogemustega. Sageli on ajendiks koduigatsus. Kuid missuguse paigaga on seotud hajala (diasporaa) elaniku kodu-mõiste ja sealt edasi tema koduigatsus? „Tagasi“ pöörduvate hajala elanike puhul on liikumise geograafilised ja psühholoogilised vektorid pigem suunaga kodust eemale. „Kojutulek“ tähendab saabumist võõrsile, kus harjumuspärasest sageli erinev füüsiline ja sotsiaalne keskkond võivad põhjustada ja sageli ka põhjustavad kohanemisraskusi.

Eesti põhiseaduse paragrahv 36 ütleb, et igal eestlasel on õigus asuda Eestisse. 1992. aasta sügisel peeti sellest lähtuvalt vajalikuks Abhaasia eestlasi abistada ja soovijad evakueerida. Kuid evakueerimisest suuremadki väljakutsed ootasid ametkondi ees siis, kui evakueeritud olid saanud Eestisse – või *koju*, nagu tollal kirjutati. Ei saa öelda, et Abhaasia eestlaste vastuvõtmisel heast tahtest puudu oleks olnud. Eespool oli juttu Ida-Eestlaste Seltsi korraldatud korjandustest. Inimesed helistasid seltsi ja ajalehtede toimetustesse ning pakkusid põgenikele tasuta toidu- ja majakraami, riideid, jalatseid,¹⁰⁵ pakuti ka eluasemeid – kortereid, talumaju ja suvilaid. Kes paariks-kolmeks aastaks, kes äraostuvõimalusega. Pääaegu keegi ei tahtnud kohe saada üüri või muud tasu.¹⁰⁶ Kutsuti ka taludesse tööle. Lisaks eraisikutele pakkusid abi mitmesugused organisatsioonid.¹⁰⁷

Riik paigutas osa põgenikest ajutiselt Narva-Jõesuu ja Haapsalu sanatooriumidesse. Ühtlasi anti valitsuse määrusega kohalikele omavalitsustele ja migratsiooniametile korraldus leida põgenikele töö- ja elukoht.¹⁰⁸ Migratsiooniamet pöördus vastava palvega omakorda linna- ja maakonnavalitsuste poole.¹⁰⁹

¹⁰¹ H. Kulu, T. Tammaru. Eestlaste tagasiränne 1990. aastatel. – IV Välis-Eesti kongress. Ettekannete kokkuvõtted. Tallinn, 1999, lk. 44.

¹⁰² Samas.

¹⁰³ I. Onksion, M. Ülviste. Abhaasiast Eestisse – kas pagulusse või ajaloolisele kodumaale?, lk. 26.

¹⁰⁴ Samas, lk. 31.

¹⁰⁵ T. Lang. Lootuse ja lootusetuse piirimail; T. Tammer. Abhaasia eestlased on Eestis. – Rahva Hääl, 04.11.1992, nr. 258.

¹⁰⁶ Enamik neist pakkumistest langes siiski ära, sest piirkonnas polnud pakkuda tööd (T. Tammer. Kogu või külla?).

¹⁰⁷ T. Tammer. Kõik pole veel kadunud. Abhaasia eestlased jäävad kestma. – Rahva Hääl, 08.10.1992, nr. 235.

¹⁰⁸ T. Tammer. Abhaasia eestlased on Eestis; A. Jürvetson. Abhaasia sõjapõgenikud Haapsalu sanatooriumis.

¹⁰⁹ RA, EAA.T-1031.1.263.1.10. Eesti Vabariigi Riiklik Migratsiooniamet Linna- ja Maakonnavalitsustele, Migratsiooniameti osakondadele ja büroodele 17.11.92.

Kuigi enamik saabunud põgenikke peatus sugulaste juures, kujunes üheks oluliseks varjupaigaks Narva-Jõesuu sanatoorium. Novembris 1992 elas seal 23 Abhaasia eestlast, detsembris aga juba 100. Evakueeritud olid paigutatud üheksakorruselise sanatooriumihoone kahekohalistesse tubadesse. Sanatoorium tuli varjupaigana kõne alla vaid sügisel ja talvel, mil puhkajaid on vähe. Seni oli põgenike majutust finantseerinud riik, detsembriks ei olnud aga teada, mis saab edasi. Sanatooriumi juht muretses, kas põgenike majutamiseks leitakse raha juurde ja kas õnnestub talvele vastu minna.¹¹⁰

Jaauari lõpuks–veebruari alguseks oli Pärnumaa majutanud 10, Haapsalu 5, Kehra 11, Viljandi 4, Tallinn 32, Valga 15 peret. Kuu aega hiljem kirjutati, et Kehra Paberi direktor võimaldas elupaiga koguni 40 tulijale, Vaida majand 30-le. Silikaadi ühiselamus sai omaette toa enamik 60-st Tallinnasse tulnust. Märtsi alguseks oli Narva-Jõesuu sanatooriumi jäänud kolm Kaukaasia põgenikku, ülejäänud olid leidnud elupaiga mujal.¹¹¹ Viimased põgenikud lahkusid Narva-Jõesuu sanatooriumist 1993. aasta aprillis.¹¹²

Ajakirjanduses osutati, et põgenikud on elupaikade osas väga valivad, eelistades Tallinna ja Pärnut.¹¹³ Kirjutati, et Tartusse polnud veel veebruari alguseks 1993 ükski põgenik korterit saanud.¹¹⁴ Samas selgub Tartu korteriameti kirjavahetustest, et juba detsembris 1992 oli siiski Tartusse elamispinna saanud neli perekonda Abhaasia eestlasi, kuid ühiselamusse ja sellest Abhaasia eestlased keeldusid – põgenikud nõudsid, et tubadel peavad olema eraldi köögid. Keelduti ka eluruumidest, mis olid põgenike meelest väikesed, vajasisid remonti vm., samuti elamisvõimalustest Tartumaal väljaspool linna. Üks Abhaasia eestlane pöördus veebruaris 1994 Tartu linnavalitsuse linnavarade osakonna poole ja teatas, et pakutud korter ei vasta tema nõudmistele, kuna ta soovib lähemal ajal abielluda. Viimaks ta siiski leppis pakutud pinnaga, kuid, nagu selgus 1995. aastal, oli ta selle välja üürinud ja ise Eestist lahkunud.¹¹⁵

Abhaasia eestlaste kohanemise teemal on huvipakkuv Nils Niitra ajaleheartikkel 1993. aasta novembrist, milles valgustatakse olukorda ühes Pärnu kesklinnast mõne kilomeetri kaugusel asuvas paneel elamus. Majja, mida rahvasuus kutsuti „tiblagorskiks“, sest seal olid Nõukogude ajal elanud sõjaväelaste perekonnad, oli sama aasta kevadel saanud korterid grupp Abhaasia sõjapõgenikke, kes seni olid elanud Narva-Jõesuu sanatooriumis. Sügisel, mil ilmus nimetatud artikkel, elas „tiblagorskis“ kaheksa Abhaasiast saabunud peret. Koos korteriga eraldas valitsus ka 600 krooni korteri remondiks, selle raha eest olid aga ühe saabunu sõnul sügiseks „pooled meestest kodumaal olukorraga tutvumas“. Siin tähendas *kodumaa* Abhaasiat. Kaheksast perest käis sügiseks tööil vaid seitse inimest. Intervjuust ilmneb, et osa „tiblagorski“ elanikest tahab minna Abhaasiasse tagasi.¹¹⁶

Kohanemise teemal on migratsiooni uurimises oluline koht. J. D. Cohon toob üldistavalt välja põgenike kohanemise faasid ja näitab, et esimesed võõrsile saabumise kuud ei tarvitse välja tuua selgeid kohanemisraskusi. Selles nn. „inkubatsiooni“ faasis negatiivsed sümptomid pigem puuduvad ja põgenik on tuleviku suhtes sageli positiivselt eelhäälestatud. Alles järgnev etapp toob esile võimalikud tagasilöögid, sh. ka psühhiaatrilised sümptomid, mille lagi saabub umbes pool aastat pärast võõrsile saabumist.¹¹⁷ Sarnaselt on ka vabatahtlike väljarändajate kohanemisprotsessis välja toodud erinevaid faase, millest esimesele, vahetult residentsimaale saabumisele järgnevale perioodile on tunnuslik – vaatamata sageli kesistele elamistingimusu-

¹¹⁰ T. Tammer. Kaju või külla?; R. Sikk. Abhaasia eestlased soovivad maad. – Rahva Hää, 11.11.1992, nr. 264.

¹¹¹ Abhaasia eestlased leidsid elupaiga. – Rahva Hää, 05.03.1993, nr. 51.

¹¹² I. Onksion, M. Ülviste. Abhaasiast Eestisse – kas paguluse või ajaloolisele kodumaale?, lk. 21.

¹¹³ T. Tammer. Abhaasia eestlased on endiselt Narva-Jõesuus. – Hommikuleht, 16.01.1993, nr. 12.

¹¹⁴ A. Jõesaar. Tartu ei ole leidnud kortereid Abhaasia eesti põgenikele. – Postimees, 12.02.1993, nr. 36.

¹¹⁵ RA, EAA.T-1031.1.263.l. 23–31.

¹¹⁶ N. Niitra. Abhaasia eestlasest eestlaseks saamine pole kerge. – Hommikuleht, 19.11.1993, nr. 266.

¹¹⁷ J. D. Cohon. Psychological Adaptation and Dysfunction among Refugees. – International Migration Review, Vol. 15. nr. 1/2, 1981, lk. 258–259.

tele – teatud vabanemiseufooria. Järgmine, orienteerumisfaas, on aga justkui hüpe külma vette: kogetakse barjääre, tõkkeid tööturul, sageli tuleb asuda tegutsema madalamat staatust märkival elualal.¹¹⁸ Just see on faas, mille oluliseks märksõnaks on *konflikt*, kuigi esimene faas sellele veel viidata ei tarvitse.

Üks Abhaasiast evakueerunud noormees avaldas pärast saabumist ajakirjanikule: „Mul on üks suur unistus veel. Ma tahaksin suusatada, aga pole senini veel kunagi suuski isegi mitte käes hoidnud.“¹¹⁹ Avatus uutele väljakutsetele, soov end proovile panna valdkondades, millest seni ollakse vaid kuulnud, võib esialgu varju jätta tegelikud kohanemiskeskkonnad. Kui evakueeritute värsked muljed Eestisse jõudmisest olid sageli positiivsed, näiteks räägiti ajakirjanikele, kui hästi neid Eestis vastu võeti,¹²⁰ siis viis aastat hiljem on evakueeritute mälestustesse kohanemisest Eestis sigenenud süngemaid toone. Kirjeldatakse raskusi sobiva korteri ja töö leidmisel, lõunamaiselt seltskondlikel inimestel on kinniste kodueestlastega raske kontakti leida, harjumatu mõjub talvine pimedus.¹²¹ Intervjuudes kirjeldatakse sotsiaalse staatuse langust.¹²²

Pärast Gruusia-Abhaasia sõja lõppu pöördus Abhaasia valitsus Kreeka, Iisraeli ja Eesti valitsuste poole palvega aidata põgenikel oma kodudesse naasta. Neile lubati tagastada elamud, korterid ja maavaldused. Abhaasi-Abasiini Rahva Ülemaailmse Kongressi president Tarass Šamba avaldas 1993. aasta detsembris Postimehe kaudu pöördumise eesti rahvale, milles avaldas lootust, et Abhaasiast lahkunud eestlased hakkavad peagi naasma.¹²³ Viis aastat pärast evakuaatsioonioperatsiooni oli ametlikult Eestisse saabunud 492 Abhaasia põgenikust kodusse Abhaasiasse tagasi pöördunud 15 inimest, seega 3% siia saabunutest.¹²⁴ Tegelikult on aga ka neid, kes oma tagasipöördumist ametlikult ei vormistanud.

Kuigi paljud kohanesid Eestis hästi, tekitas teistes tõrjutus ja mentaliteedierinevuste tajumine teadlikkust oma etnilisest eristaatusest. Isegi need, kes räägivad vabalt eesti keelt, on väitnud, et tunnevad end Eestis „teise sordi inimestena“.¹²⁵ Piiride ja eristaatuse tajumine võib äratada uue identiteedimustri arendamise potentsiaali. Üks Abhaasiast pärit eesti naine väljendab seda positiivses ja ennakkehtestavas võtmes: „Kaukaasia eestlane ütleb, et tema ongi ju see kõige õigem eestlane. Et kõik see eestlaste kultuuri eripära on ju sinna kaasa võetud.“¹²⁶

Kas positiivsesena sõnastatud „kõige õigem eestlane“ või negatiivse varjundiga „teise sordi inimene“ – mõlemal juhul on eristus Eestimaa eestlastest selge. Integreerumine Eesti ühiskonda ei ole toimunud nii, nagu ehk lootsid need, kes evakuaatsioonioperatsioonide päevil kirjutasid Abhaasia eestlaste tulekust Eestisse kui *kojupöördumisest*. Saabunute kodu oli Abhaasias. On kirjutatud sellest, kuidas veel viis aastat pärast Eestisse jõudmist tunti koduigatsust,¹²⁷ mille sihiks oli muidugi Kaukaasia. Ajakirjanik Tiina Kaukvere ühe teemakohase artikli pealkiri on kõnekas – „15 aastat koduigatsust isade maal“. Selles räägib üks 1992. aastal Abhaasiast Eestisse *tagasipöördunu*: „Igatsus ja raske tunne kadus 15 aastaga. Viimased kümme aastat olen juba tasakaalus ja kui seal [Abhaasias] käin ja ära sõidan, siis ei nuta enam nii hirmsasti.“¹²⁸ Näeme, et essentsiaalne kodumaa-diskursus, mis seob emamaa ja diasporaa

¹¹⁸ U. Nienaber. Migration – Integration und Biographie: Biographieanalytische Untersuchungen auf der Basis narrativer Interviews am Beispiel von Spätaussiedlern aus Polen, Rumänien und der UdSSR. Münster, New York, 1995, lk. 164–167.

¹¹⁹ R. Sikk. Abhaasia eestlased soovivad maad.

¹²⁰ A. Jürvetson. Abhaasia sõjapõgenikud Haapsalu sanatooriumis.

¹²¹ T. Jõgeda. Abhaasiast sõjapakku. – Eesti Ekspress, 30.05.1997, nr. 22.

¹²² I. Onksion, M. Ülviste. Abhaasiast Eestisse – kas pagulusse või ajaloolisele kodumaale?, lk. 37.

¹²³ T. Šamba. Õiglus peab võitma. – Postimees. Maailm, 07.12.1993.

¹²⁴ T. Mattson. Ametkonnad kaaluvad eksperdi Abhaasiasse saatmist. – Postimees, 09.06.1997, nr. 131.

¹²⁵ Ö. Siimer. Kaukaasia eestlaste tagasiränne ja psühholoogiline kohanemine. 2005, lk. 58.

¹²⁶ I. Onksion, M. Ülviste. Abhaasiast Eestisse – kas pagulusse või ajaloolisele kodumaale?, lk. 32.

¹²⁷ Ö. Siimer. Kaukaasia eestlaste tagasiränne ja psühholoogiline kohanemine, lk. 55.

¹²⁸ T. Kaukvere. 15 aastat koduigatsust isade maal. – Postimees, 10.06.2017.

ühtseks kultuurilis-territoriaalseks rahvuskehandiks ja näeb diasporaa liikmete emamaale siirdumises n.-ö. *kojupöördumist*, ei ole igal individuaalsel juhtumil kindlasti pädev ega suuda seletada, miks *kojupöördunud* tunnevad end *kodus* ebamugavalt, on motiveeritud oma senist identiteeti ümber sõnastama ja paljudel juhtudel igatsevad tagasi *võõrsile*.

Kokkuvõte

Stabiilsetes oludes võib emamaa suhe diasporaakogukondadega kujutada endast vastastikust kultuurilist ressursi, võimalust areneda harmoonilises koostoimes. Rahvuslikus kodumaa-diskursuses moodustavad emamaa ja diasporaa ühtse kultuurilise terviku – ühtset identiteeti tagab selle diskursuse kohaselt ühine päritolu, mille sümboliteks on kodu, kodumaa ja ühised *juured*. Inimese harmoonilised, justkui *loomulikud* sidemed päritolumaaga võivad aga teatud konfliktsituatsioonides ootamatult lõõgi alla sattuda.

Artiklis käsitletud äsja taasiseseisvunud Eesti Vabariigi esimene humanitaarmissioon 1992. aasta sügisel oli ajendatud kodumaadiskursusest. 1880. aastatel tekkinud eesti külad Abhaasias jäid 1992. aasta augustis Gruusia-Abhaasia sõja jalgu ja peagi jõudsid Eestisse esimesed põgenikud. Noor Eesti riik, kus rahvuslikel meeoludel oli palju suurem kaal kui mõnel hilisemal perioodil, soovis rahvuskaaslast aidata. Nende saabumine tõstas korraka mitmeid küsimusi. Juba saanud põgenike abistamise kõrval jõuti esmalt ühiskondlike organisatsioonide ja peagi ka riigi tasandil kiiresti arusaamiseni, et abistada tuleb ka sõjakoldesse jäänud rahvuskaaslasti. Käivitati evakuaatsioonioperatsioon, mille käigus toodi Abhaasiast kolme lennuga (23.–24. oktoobril, 29.–31. oktoobril ja 21.–23. novembril) ära 170 eestlast ja nende perekonnaliiget. Päästeoperatsiooni üldjuhtimine oli delegeeritud Eesti Migratsiooni ametile, samas tegi suure osa sisulisest tööst ära Päästeameti meeskond. Pingeid tekitas mõlema ametkonna ambitsioonikus operatsiooni sisulist korraldust juhtida, samuti ametkondade töötajate professionaalne taust: Migratsiooni ameti tsiviil- ja Päästeameti militaarse taustaga isikute visioonid operatsiooni taktikast näisid asjaosaliste mälestuste põhjal olevat küllaltki erinevad. Erimeelsused operatsiooni õnnestumist siiski otseselt ei pärssinud, sest eesmärk oli ühine ja üheselt mõistetav.

Eestisse jõudnud 170 evakueeritud oli lapsi 42 ja pensioniealisi 20, ülejäänud olid tööealised. Miks lahkusid peamiselt nooremad ja tööjõulisemad, samas kui vanemad jäid pigem koju? Kuivõrd pole põhjust arvata, et vanurid kannataksid sõdades vähem kui noored, annab niisugune statistika tunnistust selektiivsetest faktoritest. Näiteks oli evakueerunute hulgas ka inimesi, kes tegid evakueerumisega teoks ammuse soovi Abhaasiast lahkuda. Realse sõjahirmu kõrval, mida ei saa kindlasti alahinnata, esines ka sotsiaalmajanduslikke kalkulatsioone.

Päästeoperatsioonile järgnenut valgustati Eesti ajakirjanduses peamiselt n.-ö. *tagasi-juurte-juurde* diskursusest lähtudes: eestlased, kelle esivanemad olid rohkem kui sada aastat tagasi Eestist lahkunud, pöörduvad nüüd *koju tagasi*. Intervjuud Abhaasiast Eestisse asunud eestlastega, mis on tehtud hiljem, annavad tunnistust tõsiasjast, et *kodu* mõiste seostub neil pigem kodukülaga Abhaasias. See tingis ka, et Eestis tabasid paljusid kohanemis- ja integreerumisraskused. Tagasi juurte juurde jõudmine ei tähenda alati tingimata kojujõudmist.

Artikkel on seotud teadusteamaga „Eesti ajaloo rahvusülene raamistik: transkultuurilised põimingud, ülemaailmsed organisatsioonid ja piiriülene ränne“ – IUT31-6.